

આદિવાસી વિસ્તારના ખેડૂતોની કૃષિ પેદાશની વેચાણ વ્યવસ્થાનો અભ્યાસ

પ્રસ્તાવના

પ્રાચીન કાળથી માનવીની મુખ્ય ત્રણ જરૂરિયાતો કેન્દ્ર સ્થાને રહી છે અને તે છે અન્ન, વસ્ત્ર તથા આવાસ. જઠરાગ્નિ શાંત કરવા આદિ માનવે શિકાર, ફળફૂલ, કંદમૂળ અને કાચા અન્નનો આશ્રય લીધો. જંગલો અને ગુફાઓ સદીઓ સુધી તેનું આશ્રય સ્થાન રહી. તેનો મોટો ભાગ ખોરાકની શોધમાં જ વ્યતિત થતો રહ્યો. ત્યાર પછી ક્રમિક રીતે ભટકતું જીવન ગુજારતા માનવના સ્થિર થવાના પ્રયત્ન શરૂ થાય છે. આદિ માનવથી આજના કહેવાતા સુસંસ્કૃત મનુષ્યે પોતાની જરૂરિયાતો કૃષિમાં શોધવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તે પૂર્ણ કરવામાં સદીઓથી કૃષિનું મહત્વપૂર્ણ યોગદાન રહ્યું છે. તે મેળવવાનો મુખ્ય આધાર કૃષિ જ છે. તેથી જ પ્રાચીનકાળથી કૃષિને વિકસાવવાનો સતત પ્રયત્ન થતો રહ્યો છે. આશરે 10,000 વર્ષો પહેલા થયેલા વિકાસ બાદ કૃષિના ભૌગોલિક વિસ્તાર અને ઉપજોમાં ઘણો વધારો થયો છે. આ વિકાસ દરમિયાન સમયના વહેણની સાથે અનેક સંશોધનો થકી નવીન તાંત્રિકતાઓ, નવા પાકો, સિંચાઈની સગવડોમાં વધારો, ખાતરો, બિયારણો, જંતુનાશક અને રોગનાશક દવાઓ, આધુનિક ઓજારો સમન્વિત થતા રહ્યા. જેથી, ખેતીના વિકાસને વધુ વેગ મળ્યો. પરંતુ, છેલ્લી સદીમાં તેમાં ખૂબ પ્રગતિ થઈ. કૃષિના ઇતિહાસે માનવ વિકાસમાં મોટી ભૂમિકા ભજવી છે કેમ કે કૃષિ ક્ષેત્રના વિકાસે વિશ્વભરના સામાજિક અને આર્થિક પરિવર્તનોમાં મુખ્ય પરિબળ તરીકે ભૂમિકા ભજવી છે.

ગુજરાતે ઉત્પાદન અને સેવાના ક્ષેત્રે સારી એવી આર્થિક પ્રગતિ કરી છે. છેલ્લા દાયકાઓમાં ગુજરાતનું અર્થતંત્ર ઘણા માળખાગત બદલાવમાંથી પસાર થયું છે, તેમ છતાં પણ હજુય મોટા ભાગના કામદારો કૃષિ સંબંધિત કામો પર આધારિત છે તે વાસ્તવિકતા છે. કૃષિ હજુય મોટા ભાગની વસ્તી માટે આજીવિકાનો મુખ્ય આધાર છે. આથી, આવતા ઘણા વર્ષો સુધી કૃષિ ગુજરાતના અર્થતંત્રમાં મહત્વનો ભાગ ભજવતી રહેશે. ગુજરાતની વસ્તીનો ગણનાપાત્ર ભાગ ગરીબીની રેખા નીચે જીવી રહ્યો છે. આથી, કૃષિનો વિકાસ ગ્રામીણ ગરીબી દૂર કરવા માટે જરૂરી અને આવશ્યક બંને છે.

ખેત બજારની અગત્યતા અને હાલની સ્થિતિ

ખેતીક્ષેત્રે બજારનું મહત્વ ઘણું જ છે. ખાસ કરીને જે દેશના અર્થતંત્રમાં ખેતીક્ષેત્ર અગત્યનું છે ત્યાં ખેત પેદાશના બજારનું પ્રદાન ઘણું વધારે હોય છે. આપણા જેવા ખેતી પ્રધાન અને વિકાસશીલ દેશમાં તેનું મહત્વ ખૂબ જ વધી જાય છે. પ્રો. કુઝનેટના મતે ત્રીજા વિશ્વના દેશોમાં ખેતીક્ષેત્ર અગત્યનું ક્ષેત્ર હોય છે. તે માટે અનેક પરિબલો જવાબદાર હોય છે. આ પરિસ્થિતિમાં ખેત પેદાશના બજારો દેશમાં ખેત ઉત્પાદનમાં, ઘર આંગણાના ઉદ્યોગમાં, વપરાશમાં ઘણી મોટી અસર ઉત્પન્ન કરે છે.

કૃષિ પેદાશોની બજારનો વિકાસ પુરાતન કાળથી વસ્તુ વિનિયમ પદ્ધતિ થી શરૂ થઈને આજે ઈ-બજાર સુધી પહોંચ્યો છે. પરંતુ હજુ અદ્યતન વિકાસનો વ્યાપત મર્યાદિત વિસ્તાર પૂરતો જ રહ્યો છે અને બૃહદ ખેડૂત સમાજ તેના લાભથી હજુ વંચિત છે. નિયંત્રિત કૃષિ બજાર વ્યવસ્થાનો પણ અપેક્ષિત વિકાસ થયો છે. છતાં હજુ કૃષિ બજાર વ્યવસ્થા સંબંધિત સમસ્યાઓ જેવી કે બજારમાં માળખાકીય સુવિધાઓની સમસ્યા તથા વેચાણમાં ગેરરીતીઓ હજુ પણ સંપૂર્ણપણે નાબૂદ કરી શકાય નથી. કૃષિ પ્રદેશોની સહકારી બજાર વ્યવસ્થા પણ હજુ પ્રભાવી રીતે કામ કરી શકી નથી.

દેશમાં હાલ 2428 મુખ્ય ચાર્ડ અને 5129 પેટા ચાર્ડ સાથે કુલ 7557 નિયંત્રિત બજાર કાર્યરત છે. કોર્પોરેટ કંપની પણ હવે ખેડૂતમાં જાગૃતિ લાવવા પ્રયત્ન કરી રહી છે. જેમ કે ITC જેવી લિમિટેડ કંપની આંધ્ર પ્રદેશમાં લગભગ 40,000 ગામોમાં Choupal kiosks દ્વારા ખેડૂતને હવામાન, આધુનિક ખેતી પદ્ધતિ અને માર્કેટ અંગે માહિતી પૂરી પાડે છે. મલ્ટી કોમોડીટી એક્સચેન્જ ઓફ ઈન્ડિયા લી. ઉત્તર ભારતનાં 3 રાજ્યોમાં ગ્રામીણ સુવિધા કેન્દ્ર દ્વારા વેર હાઉસ, ગુણવત્તા ચકાસણી, નિષ્ણાત દ્વારા સલાહ તથા તત્કાલ અને ભવિષ્યમાં ખેત પેદાશના ભાવ શું રહેશે તેની માહિતી આપે છે. આ સમગ્ર બાબતો હવે કૃષિ બજાર વ્યવસ્થા અંગેની નવી નીતિ ઘડવાનો સમય હવે થઈ ગયો છે તેનો નિર્દેશ કરે છે.

ગુજરાત કૃષિ ઉત્પન્ન વેચાણ અધિનિયમ -1963, ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના સમયથી કાર્યાન્વીત છે, જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ખેડૂતોને શોષણ મુક્ત અને ઉત્તમ વેચાણ વ્યવસ્થા પૂરી પાડવાનો છે. હાલ ગુજરાતમાં તમામ તાલુકાઓમાં નિયંત્રિત કૃષિ બજારો છે. જેમાં 198 મુખ્ય ચાર્ડ અને 222 સબ ચાર્ડનો સમાવેશ થાય છે. જેનું નિયંત્રણ 207 બજાર સમિતિઓ દ્વારા થાય છે.

ગુજરાતમાં ખેત પેદાશોની વેચાણ વ્યવસ્થા ઘણી સુદૃઢ થવા છતાં હજુ અનિયંત્રિત વેચાણ વ્યવસ્થા પ્રભાવી રહી છે. જે ખેડૂતોને પોષણક્ષમ ભાવો મેળવવામાં બાધારૂપ છે. સહકારી બજાર વ્યવસ્થા ધીમે ધીમે નબળી પડતી જાય છે. વેચાણ વ્યવસ્થા સંબંધિત સગવડો જેવી કે વેરહાઉસ અને શીત સંગ્રહોની અપૂરતી સગવડતા અને લોકો દ્વારા આ સવલતનો અપૂરતો ઉપયોગ વગેરે બાબતોને કાર્યક્ષમ બજાર વ્યવસ્થા સ્થાપવા માટે ધ્યાને લેવી પડશે.

હાટ બજાર

આ પ્રકારના બજારમાં સામાન્ય રીતે નાના પાયા પર ખરીદ વેચાણ થાય છે. ખેડૂતો પાસેનો જથ્થો અથવા વ્યાપારીઓ પાસેનો જથ્થો નાનો હોય છે ત્યારે તેઓ હાટમાં વેચવા માટે આવે છે. આવા હાટ ગામડાઓથી ઘેરાયેલા નજીકના જિલ્લાકક્ષાના અથવા તાલુકાકક્ષાના સ્થળે ભરાય છે. તે અઠવાડીયાના કોઈ ચોક્કસ દિવસે એક કે બે વખત ભરાય છે. આવા પ્રકારના હાટનું કદ, વ્યવહારો અને પદ્ધતિઓ સ્થળે સ્થળે અને સમયે સમયે બદલાતી રહે છે. હાટ નીચે આવરી લેવામાં આવતા ગામડાઓની સંખ્યા અને વિસ્તાર એક સરખો હોતો નથી. સામાન્ય રીતે 70 થી 80 કિલોમીટરનો વિસ્તાર હાટ આવરી લેતું હોય છે. અખિલ ભારતીય ગ્રામ ધિરાણ તપાસ સમિતિના અહેવાલ પ્રમાણે ભારતમાં અંદાજ 22,000 જેટલાં હાટ યોજાતાં હોય છે. આ બજારોમાં અંદાજે 5 થી 8 લાખ મણની ખેતપેદાશો વેચાતી હોય છે. આજે ગુજરાતના આદિવાસી વિસ્તારમાં 129 હાટ બજારો આવેલ છે.

સંશોધનના હેતુઓ

૧. આ પ્રદેશની ખેતીની બજાર વ્યવસ્થામાં હાટ બજાર, કરાર આધારિત ખેતી અને નિયંત્રિત બજારની ભૂમિકા જાણવી.
૨. ખેડૂતોની બજાર વ્યવસ્થા ની વેચાણ સમસ્યાઓ જાણવી અને તેનું સમાધાન શોધવું

સંશોધન ક્ષેત્રની પસંદગી

સંશોધકે સંશોધન અભ્યાસ માટે નર્મદા જિલ્લા ને સંશોધન ક્ષેત્ર તરીકે પસંદ કરી નર્મદા જિલ્લાના આદિવાસી વિસ્તારની કૃષિ બજાર વ્યવસ્થાનો અભ્યાસ કરવાનો અહીં પ્રયત્ન કર્યો છે. આ પ્રદેશના અભ્યાસ ભાગ્યે જ થયા છે. આ જિલ્લાની બજાર વ્યવસ્થાનું વાસ્તવિક ચિત્ર શું છે ? અહીંના ખેડૂતો કૃષિ બજાર વ્યવસ્થા માટે કયા પ્રકારની બજાર વ્યવસ્થાને મહત્વ આપે છે ? તે જાણી કૃષિ બજાર સંબંધિત વાસ્તવિક ચિત્ર જાણવાનો ઉદ્દેશ છે.

નમૂના પસંદગી

આ સંશોધન કરવા માટે જિલ્લાના ગામો અને ખેડૂતોની પસંદગી સ્તરીકૃત યદચ્છ નિદર્શ પધ્ધતિ દ્વારા કરવામાં આવેલ છે. નર્મદા જિલ્લાના ને પાંચ તાલુકાઓ ડેડિયાપાડા, સાગબારા, નાંદોદ, તિલકવાડા અને ગરુડેશ્વર પ્રમાણે પાંચ સ્તરમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે. સંશોધન માટે સ્તરીકૃત યદચ્છ નિદર્શ દ્વારા નર્મદા જિલ્લાના કુલ 548 ગામોમાંથી ડેડિયાપાડાના ૨, નાંદોદના ૨, સાગબારાના ૨, તિલકવાડાના ૨, અને ગરુડેશ્વર ના ૨ ગામની પસંદગી કરવામાં આવી છે. દરેક ગામમાંથી જમીન ધારણના કદ પ્રમાણે સીમાન્ત, નાના અને મોટા ખેડૂતો પસંદ કરેલ છે. દરેક ગામમાંથી ત્રણ સીમાન્ત, ત્રણ નાના અને ત્રણ મોટા ખેડૂત પસંદ કરેલ છે. આમ કુલ પાંચ તાલુકાના ૧૦ ગામોમાંથી ૩૦ સીમાન્ત, ૩૦ નાના અને ૩૦ મોટા મળી કુલ ૯૦ ખેડૂતો પાસેથી સંશોધન અભ્યાસ માટે પ્રાથમિક માહિતી મેળવવામાં આવેલ છે.

પસંદ કરેલ ઉત્તરદાતાની માહિતી

-		ખેડૂતના પ્રકાર			
તાલુકાના નામ	ગામના નામ	સીમાન્ત	નાના	મોટા	કુલ
ડેડિયાપાડા	ચીકદા, મંડાળા.	૬	૬	૬	૧૮
સાગબારા	ખોપી, મોટા કાકડીઆંબા.	૬	૬	૬	૧૮
નાંદોદ	માંગરોલ, શહેરાવ,	૬	૬	૬	૧૮
તિલકવાડા	રતુડિયા, ગમોડ.	૬	૬	૬	૧૮
ગરુડેશ્વર	વાંસલા, આમદલા.	૬	૬	૬	૧૮
કુલ	-	૩૦	૩૦	૩૦	૯૦

અભ્યાસના તારણો

- મોટા ભાગના ખેડૂતો હાટ બજારમાં પોતાના માલનું વેચાણ કરવા જતા નથી. શાકભાજી અને મસાલા પકવતા ડેડિયાપાડા, સાગબારા અને ગરુડેશ્વર તાલુકાના ખેડૂતો હાટ બજારમાં માલના વેચાણ માટે જતા જણાયા છે. ડેડિયાપાડા તાલુકાના ખેડૂતો ડેડિયાપાડા અને નેત્રંગ, સાગબારા તાલુકાના ખેડૂતો સેલંબા અને ગરુડેશ્વર તાલુકાના ખેડૂતો કેવડિયા ખાતે હાટ બજારમાં જાય છે. તેને અહીં સ્થાનિક જે

તેવારથી ઓળખવામાં આવે છે. દા.ત. મંગળવારી, ગુરૂવારી, રવિવારી વગેરે, તેઓ અનાજ, કઠોળ, તેલીબિયાં, રોકડિયા પાકોના વેચાણ માટે હાટમાં જતા નથી. જેઓ પાસે સમય છે, સિંચાઈની વ્યવસ્થા છે એવા સીમાન્ત અને નાના ખેડૂતો કે જેઓ શાકભાજી પકવે છે તેઓ હાટ બજારમાં જવાનું પસંદ કરે છે. પરંતુ, તેઓ બતાવે છે કે તેમાં મર્યાદિત વેચાણ થાય છે.

- ખેડૂતો દ્વારા નિયંત્રિત બજારમાં થતા માલના વેચાણ અંગેના અભ્યાસથી જણાયું છે કે નર્મદા જિલ્લાના પાંચેય તાલુકામાંથી એક પણ માર્કેટયાર્ડ ખેડૂતોનો માલ લેતું નથી. જો કે ભૂતકાળમાં તે માટેના પ્રયત્ન થયેલા છે. પરંતુ માર્કેટયાર્ડની જગ્યા વેપારીઓને દૂર પડવી, ભાડું વધુ પડવું વગેરે કારણે તેમ થઈ શક્યું નથી. જે માર્કેટયાર્ડ છે તે ગોડાઉન ભાડેથી આપવા, કોલ્ડ સ્ટોરેજ ચલાવવા(રાજપીપળા), હાટ ચલાવવું વગેરે કાર્યો કરે છે. જે ખેડૂતો પોતાનો માલ બહારના માર્કેટયાર્ડમાં આપે છે તેમાં મુખ્યત્વે સુરતમાં શાકભાજી અને મસાલા, ભરૂચ જિલ્લાના અંકલેશ્વરમાં શાકભાજી, છોટાઉદેપુર જિલ્લાના બોડેલીમાં કપાસ અને મગફળી, કલેડિયામાં કપાસ અને નસવાડીમાં કપાસ અને મગફળી, મહારાષ્ટ્રના નંદુરબારમાં કપાસ તેમજ અન્ય પાકોનો ઉત્પાદક માલ લઈ જાય છે. નર્મદા જિલ્લામાં પણ એવી શરૂઆત થાય એવી ખેડૂતોની પણ ઇચ્છા છે. આ વિસ્તારમાં મોટા પ્રમાણમાં શાકભાજી ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી જો અહીં મોટું માર્કેટ ઊભું થાય તે સમય અને ખેડૂતોની માંગ છે. કારણ કે ખેડૂતોએ ક્યારેક શાકભાજી સસ્તા દરે વેપારીઓને આપવું પડે છે. જે તેમને પોષાતું નથી.
- મોટા ભાગના ખેડૂતો તેલીબિયાંનું વેચાણ નજીકના કે તાલુકા કક્ષાના વેપારીઓને કરતા હોય છે. જે ખેડૂતો પોતાનો માલ બહારના માર્કેટમાં વેચાણ માટે જાય છે તેમાં ગરૂડેશ્વર તાલુકાના ખેડૂતો મગફળીનું વેચાણ છોટાઉદેપુર જિલ્લાના નસવાડી કે બોડેલી તાલુકામાં કરે છે. ડેડિયાપાડા અને સાગબારા તાલુકાના ખેડૂતો નજીકના કે તાલુકાના વેપારીઓને જ વેચાણ કરતા જોવા મળ્યા છે. જ્યારે રોકડિયા પાકોનું વેચાણ કરવા માટે ખેડૂતો નિયંત્રિત બજારમાં પણ જાય છે. જે ખેડૂતો પોતાનો માલ બહારના માર્કેટમાં વેચાણ માટે જાય છે તેમાં ડેડિયાપાડા તાલુકાના સોલીયા, મોટાસૂકાઆંબા, નવાગામ(ડેડિયાપાડા) વગેરે ગામના કપાસ પકવતા ખેડૂતો બોડેલી કે કલેડિયા જાય છે. રાજપીપળા તાલુકાના ખામર, વીરપોર વગેરે ગામના કપાસ પકવતા ખેડૂતો પણ બોડેલી કે કલેડિયા માર્કેટયાર્ડમાં જતા જોવા મળ્યા છે.
- અભ્યાસ હેઠળના ખેડૂતોમાંથી માત્ર 1 ખેડૂતને બાદ કરતાં બધા જ ખેડૂતો પોતાના ઉત્પાદિત માલનું વેપારીઓને વેચાણ કરે છે. એ જ બતાવે છે કે અહીં વેપારીઓને માલનું વેચાણ કરવું તે સામાન્ય બાબત છે. ખેડૂતો પણ મોટા પ્રમાણમાં અન્ય મજબૂત વિકલ્પ ન હોવાને કારણે વેપારીઓ પાસે જાય છે. કરાર આધારિત ખેતીની શરૂઆત તો આ પ્રદેશમાં થઈ છે પરંતુ તેમાં જોડાયેલા ખેડૂતોનું પ્રમાણ જૂજ છે.
- ખેડૂતોના માલના વેચાણ અંગેના પ્રશ્નો અને ખેડૂતોની દૃષ્ટિએ સારી બજાર વ્યવસ્થા અંગેના અભિપ્રાયો જાણવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો છે. તેમાં ટ્રાન્સપોર્ટ ખર્ચ મહત્વનો છે. તો કેટલાકને ઓછા ઉત્પાદનને કારણે વેચાણનો પ્રશ્ન પણ સતાવે છે. મોટા ભાગના ખેડૂતોને નાણાંની જરૂરિયાત હોય છે. તેઓ લાંબા સમય સુધી માલનો સંગ્રહ કરી શકે એટલી શક્તિ ધરાવતા નથી. જેમાં મહદ અંશે સીમાન્ત અને નાના ખેડૂતોનો સમાવેશ થાય છે. બજારમાં કોલ્ડ સ્ટોરેજ કે વેર હાઉસીંગ સેવાઓની વ્યવસ્થા પૂરતા

પ્રમાણમાં નથી. ખેડૂતોનું માનવું છે કે સ્થાનિક કક્ષાએ મજબૂત બજાર હોવું જોઈએ. તેઓનું કહેવું છે કે જ્યાં ગ્રામીણ વિસ્તાર છે ત્યાં 25, 50, 75 કે 100 કિ.મી. ના દાયરામાં ગામડાઓને આવરી લે તેવી મજબૂત બજાર વ્યવસ્થા ગોઠવાય.

- સંશોધનમાં જુદા જુદા ચલો વચ્ચેના સંબંધોના અભ્યાસથી જણાવું કે શિક્ષણ અને આવક વચ્ચે કોઈ સંબંધ નથી. કેટલાક નિરક્ષર કે ઓછું ભણેલા પરંતુ, ખેતીનો અનુભવ અને કોઠાસૂઝ ધરાવતા ખેડૂતો પણ સારી આવક પ્રાપ્ત કરતા જણાયા છે. તો કેટલાક ખેડૂતો પાસે સારું શિક્ષણ અને કોઠાસૂઝ બંને છે. શિક્ષણના ખેડૂતો દ્વારા નિયંત્રિત બજારમાંથી ખેતી અંગે મેળવેલ માહિતી સાથેના અભ્યાસથી જણાવું છે કે જે ખેડૂતો ખેતી અંગેની માહિતી મેળવે છે તેમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ પામેલ ખેડૂતો એકમાત્ર જૈવિક ખાતરોને બાદ કરતાં બધી જ માહિતી અન્યોની દૃષ્ટિએ વધુ મેળવે છે. આમાં, શિક્ષણની કોઈ મોટી ભૂમિકા જણાઈ નથી. જ્યારે ખેતીમાં કરેલ ખર્ચ અને તેના પ્રમાણમાં ખેડૂતોને મળેલ વળતરના પ્રમાણના અભ્યાસમાં જણાવું છે કે મોટા ખેડૂતો સીમાન્ત તથા નાના ખેડૂતોની સાપેક્ષે ઓછું વળતર મેળવે છે. જ્યારે શિક્ષણનો ખેડૂતોની આવક સાથેના સંબંધના અભ્યાસથી જણાવું છે કે સીમાન્ત ખેડૂતો જાતે કામ કરી મજૂરી ખર્ચ બચાવે છે જેમાં વાવણી, નિંદણ, પિયત, ખાતર આપવું, આંતરખેડ વગેરે કાર્યો સમયસર કરી ખર્ચ બચાવે છે. તેથી, વધુ આવક પ્રાપ્ત કરે છે. મોટા ભાગના મોટા ખેડૂતો તે કાર્યો સમયસર કરી શકતા નથી.
- સૌથી મહત્વની બાબત તેઓને માટે સારું માર્કેટ ઊભું થાય કે જેથી તેમને પોતાના માલના વ્યાજબી અને પોષણક્ષમ ભાવ મળે તો સારો વિકાસ થઈ શકે તેવું તેમનું માનવું છે. અહીંનો ખેડૂત ખેતીની નવીન તકો અને પડકારોને અવસરમાં ફેરવવા સમર્થ થતો જાય છે. તેમ કરીને તે પોતાના જીવનને આર્થિક, સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે વધુ સમૃદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે. તેને માટે સારી ખેતીની સાથે સારી કૃષિ બજાર વ્યવસ્થા તેનો આધાર છે.

ખેત પેદાશોના બજારના અગત્યના પ્રશ્નો

1. કૃષિ બજાર વ્યવસ્થામાં ખેડૂતો અને ઉપભોક્તા વચ્ચે મધ્યસ્થીઓ જરૂરી તો છે પરંતુ હાલની વ્યવસ્થામાં તેઓ જરૂર કરતાં વધારે જણાય છે. જેથી ખેડૂત પાસેથી ગ્રાહક સુધી માલ પહોંચતા તેની કિંમતમાં અનેકગણો વધારો જોવા મળે છે. બજાર વ્યવસ્થામાં મધ્યસ્થીઓની સેવા લેવી પડે તે પાસુ નકારી ન શકાય. પરંતુ, તેઓ તેમની સેવાના પ્રમાણમાં વધારે વળતર લેતા જણાય છે. અમુક શાકભાજી જેવા પાકોમાં અભ્યાસ મુજબ છૂટક વેચાણકર્તાઓનો (રિટેલરનો) હિસ્સો 20 થી 25% હોય છે. જ્યારે તે જ પાક પકવનાર ખેડૂતના નફાનો હિસ્સો ખૂબ જ નાનો હોય છે.
2. ઘણા ગામોમાં હજુ પણ માળખાગત સુવિધાઓ જેવી કે વાહન વ્યવહાર, કોલ્ડ સ્ટોરેજ, વેર હાઉસીંગ સેવાઓ જરૂરિયાત મુજબની નથી અથવા જે છે તે તેમાં ખામીઓ જોવા મળે છે.
3. બજારમાં ખરેખર અમલમાં રહેતી ભાવ નિર્ધારણ વ્યવસ્થા ખામી ભરેલી જોવા મળે છે. નિયંત્રિત બજારોમાં નિયમો મુજબ જાહેર હરાજી થવી જોઈએ છતાં એવું જોવા મળે છે કે અમુક બજારોમાં તો ખરેખર જાહેર હરાજી થતી જ નથી અથવા તો કેટલાક વેપારીઓ અગાઉ મળી ભાવો નિશ્ચિત કરી ખેડૂતોને મળવા જોઈતા ભાવો આપતા નથી.

4. ખેડૂતોની પેદાશો માટેની ગ્રેડિંગ વ્યવસ્થાનો પણ અભાવ છે. ઘણા ખેડૂતો કેવી રીતે ગ્રેડિંગ કરવું તેની સમજ ધરાવતા નથી.
5. હાલમાં ઘણા એવા પાકો છે કે જે ખૂબ જ આવક ખેડૂતોને આપી શકે છે. જેવા કે અશ્વગંધા, સફેદ મૂસળી, કરિયાતું, કુંવારપાહું વગેરે. પરંતુ, તેઓની તેઓની બજાર વ્યવસ્થાનો વિકાસ જોઈએ તેવો થયેલ નથી. ખેડૂતો આવા પાકોનું ઉત્પાદન લઈ શકે છે. પરંતુ, ક્યાં વેચાણ કરવું તે બાબતથી કે આવડતથી અજાણ છે.
6. બજારમાં ભાવ ચૂકવણામાં પણ ખામીઓ જોવા મળે છે. દા.ત. તમાકુના પાકમાં વેચેલ પેદાશના નાણાંની ચૂકવણી જલદી થતી નથી અને આવા સંજોગોમાં વેપારીએ મોડા ચૂકવણા પેટે આપવું પડતું વ્યાજ પણ નથી આપતા, ઘણા વેપારી નાણાંની તુરત જ ચૂકવણી કરે છે. પરંતુ, તેવા સંજોગોમાં રોકડ વટાવ કાપતા જોવા મળે છે. આમ, ખેડૂતોને તો બંને રીતે માર પડતો જોવા મળે છે.
7. ખરેખર ખેડૂતો માટે ધિરાણની સરળ અને પૂરતી સુવિધા હોવી જરૂરી છે. એવું પણ હજુ જોવા મળે છે કે ખેડૂતોને નાણાંની જરૂર હોય ત્યારે વેપારી અંગત ધિરાણ આપે છે જેથી ખેડૂતોને તે વેપારી પાસે જ માલ વેચવો પડતો હોય છે અને આ કારણે પણ ખેડૂતની સોદા શક્તિમાં ઘટાડો થતો જોવા મળે છે. તેમજ ભાવ ઓછો હોય તો પણ તુરત જ વેપારીને માલ વેચી દેવો પડતો હોય છે. ખેડૂતોને માલ સામે બજાર ધિરાણ મળે તેની પૂરતી સગવડ હજુ જોવા મળે મળતી નથી.
8. ખેત પેદાશો માટે જોઈએ તેટલી તેમજ કાર્યક્ષમ સહકારી બજાર વ્યવસ્થાનો હજુ વિકાસ થયેલ જણાતો નથી.

બજાર વ્યવસ્થા ના પ્રશ્નો ના સમાધાન અંગેના સૂચનો

1. ખેતીમાં યુવાન ખેડૂતોનું પ્રમાણ ઓછું છે. ખેતીમાં યુવાન ખેડૂતોનું ઓછું પ્રમાણ તેમનું ખેતી તરફ ઓછું આકર્ષણ અને ભારતની ખેતી જે દિશા તરફ જઈ રહી છે તે બતાવે છે અને તે ભાવિ ચિંતાનો વિષય બની શકે છે તે તરફ અંગૂલી નિર્દેશ કરે છે. યુવાનો નો ખેતીમાં વ્યવસાયીક રસ વધે તેવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. ઉપરાંત તેમને માનસિક રીતે તૈયાર કરવામાં આવે તો તે ભાવિ માટે સારી બાબત હશે.
2. બહુ ઓછા ખેડૂતો એવા છે કે જેઓએ જમીન અને પાણીની ચકાસણી કરાવી હોય. તેઓ તેનું મહત્વ નવા પરિપેક્ષમાં સમજે અને તેમ કરાવતા થાય તેવા પ્રયત્ન કરવા જરૂરી જણાય છે.
3. ખેડૂતોને લોન સરળતાથી મળે તેમજ તે લોનનો ખેતીમાં જ ઉપયોગ થાય તે અંગે ઘટતું કરવું જોઈએ. સરકારી યોજનાઓનો લાભ સમયસર અને ન્યાયપૂર્ણ રીતે મળે તેમ થવું જરૂરી લાગે છે. આ બંને બાબત ઉપર વિચાર થવો જોઈએ.
4. ખેતીની તરક્કીમાં કૃષિ વિજ્ઞાન કેન્દ્રની ભૂમિકા છે પરંતુ, તે હોવી જોઈએ એટલી નથી. તો કૃષિ યુનિવર્સિટીની અસર ખૂબ ઓછી જણાઈ છે. તેનો રોલ વધે તેમ થવું જોઈએ. તે ખેતીની તરક્કીમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી શકે એમ છે.
5. હાટ બજારમાં માલનું વેચાણ કરતા ખેડૂતોનું મોટા જથ્થામાં વેચાણ થઈ શકતું નથી. તો તે અંગેના પ્રયત્ન થવા જરૂરી લાગે છે. એટલે એવું બજાર વિકાસે કે જેમાં ખેડૂતોના માલનું પૂરેપૂરું વેચાણ થાય જેથી માલ બગડે નહિ.
6. નર્મદા જિલ્લાના પાંચેય તાલુકામાંથી એક પણ નિયંત્રિત બજાર(માર્કેટયાર્ડ) ખેડૂતોનો માલ લેતું નથી. જો કે ભૂતકાળમાં તે માટેના પ્રયત્ન થયેલા છે. પરંતુ, માર્કેટયાર્ડની જગ્યા વેપારીઓને દૂર પડવી, ભાડું વધુ પડવું વગેરે કારણે તેમ થઈ શક્યું નથી. જે માર્કેટયાર્ડ છે તે ગોડાઉન ભાડેથી આપવા, કોલ્ડ સ્ટોરેજ

ચલાવવા(રાજપીપળા) વગેરે કાર્યો કરે છે. તે અંગે ઘટતું થવું જોઈએ. કારણ કે ખેડૂતોને કેટલાક પાકોના વેચાણ માટે દૂરના માર્કેટયાર્ડમાં જવું પડે છે. દૂરના નિયંત્રિત બજારમાં સમય, શક્તિ અને નાણાંનો વધુ વ્યય થાય તે હકિકત છે. તેથી, ક્યારેક વેપારીઓને સસ્તા દરે માલ આપી દેવો પડે છે.

7. આ વિસ્તારમાં મોટા પ્રમાણમાં શાકભાજી, કપાસ જેવા પાકો ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી જો અહીં મોટું માર્કેટ ઊભું થાય તો ખેડૂતો માટે સારી બાબત ગણાશે. સમય અને ખેડૂતોની માંગ છે.
8. નિયંત્રિત બજારમાં જતા ખેડૂતો સુધારેલ/હાઇબ્રીડ બીયારણ, રાસા. ખાતર, સેન્દ્રિય ખાતર, જૈવિક ખાતર, જંતુનાશકો વગેરે અંગેની માહિતી બહુ ઓછી માત્રામાં મેળવે છે. જે પ્રમાણ વધે તેઓ તેવી માહિતીથી જાણકાર થાય તેવી વ્યવસ્થા ઉભી થાય.
9. કરાર આધારિત ખેતીની શરૂઆત તો થઈ છે પરંતુ તેમાં જોડાયેલા ખેડૂતોનું પ્રમાણ જૂજ છે. માત્ર કેળ અને શેરડીના પાકમાં જોવા મળી છે. અન્ય પાકોમાં પણ તેની શરૂઆત થાય તે જરૂરી છે.
10. ખેડૂતો માલના વેચાણ માટે બજારમાં જતાં પહેલાં ગ્રેડિંગ તો કરે છે. તેઓ તેની સાઇઝ, જાત પ્રમાણે તે કરે છે. પરંતુ, તેઓ ગ્રેડિંગ માટે કોઈ વિશેષ રીતે કે પ્રોસેસિંગ કરતા ખેડૂતો નજરે પડ્યા નથી. જો તેમ થાય તો સારું.
11. ખેડૂતોને ખેત પેદાશના વધુ ભાવ મળે તે માટે પ્રોસેસિંગ યુનિટો સ્થપાય તે જરૂરી છે

સંદર્ભસૂચિ

- I. ચૌધરી, દિનેશ પી.(૨૦૧૩),સીમાન્ત, નાના, અર્ધ મધ્યમ, મધ્યમ અને મોટા ખેડૂતો દ્વારા અપનાવાતી ખેતી પદ્ધતિઓ (ડેડિયાપાડા તાલુકાના સંદર્ભમાં), ગાંધીનગર, શોધ નિબંધ. (M.Phil) ગ્રામ વ્ય. કેન્દ્ર-રાંધેજા.
- II. પ્રા.ડૉ.મર્થક દિલીપ આર., (જુલાઈ-૨૦૧૧), અર્થ સંકલન, ખેતી પ્રધાન દેશમાં ખેડૂતોની બેહાલી, C/O પ્રો. એ.બી. વોરા બી-૩૧, પાર્થ ફલેટ્સ, ત્રીજે માળે, સુવિધા શોપિંગ સેન્ટર પાછળ, રેડકોસ બ્લડ બેન્ક સામેની ગલી, ગુજરાત સોસાયટી, અમદાવાદ-૭
- III. ડૉ. પટેલ રાજીવ, ગ્રામ વિકાસ અને કૃષિ ધિરાણ - સાર્થ પબ્લિકેશન, પાના. ૧૨૭, વર્ષ : ૨૦૦૮
- IV. ગુરુ શંકરલાલ, (જાન્યુઆરી-૨૦૦૭), કૃષિ ગોવિધા કૃષિ ઉત્પાદન બજારની વ્યવસ્થામાં આવનાર ફેરફારો, આણંદ, કૃષિ ગોવિધા પ્રકાશન વિભાગ ભવન,બોરસદ ચોકડી પાસે કૃષિ યુનિવર્સિટી.
- V. પટેલ બી.આર., (ડિસેમ્બર-૨૦૦૪), કૃષિ ગોવિધા શું ભારતમાં એક જ કૃષિ બજાર વ્યવસ્થા ખેડૂતો માટે વરદાન બનશે ?, આણંદ, કૃષિ ગોવિધા પ્રકાશન વિભાગ ભવન, બોરસદ ચોકડી પાસે કૃષિ યુનિવર્સિટી.
- VI. website:<http://agcensus.dacnet.nic.in/nationalcharacterstic.aspxn>

ડૉ.રાજીવ પટેલ

અધ્યક્ષ ગ્રામવ્યવસ્થાપન કેન્દ્ર

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ

રાંધેજા

ડૉ. દિનેશ ચૌધરી

અધ્યાપક

નૂતાન ગ્રામ વિદ્યાપીઠ

થવા